

A.D. Xenopol peste hotare*

Alexandru Zub

O creație menită a reprezenta un moment distinct într-un domeniu, cum este aceea a lui A.D. Xenopol, nu se poate închipui, în epoca modernă, decât la contactul dintre personalitatea creatoare, situată în punctul maxim al dezvoltării unei culturi și valorile corespunzătoare din restul lumii. Confruntarea cu alt orizont cultural s-a dovedit a fi mereu fecundă și creatoare, susceptibilă a potența chiar specificul național al operei. Marii cronicari moldoveni nu s-ar putea explica deplin fără cultura polonă, prin intermediul căreia au asimilat valorile umaniste. Pentru stolnicul Cantacuzino a fost decisiv contactul cu Italia, iar pentru Cantemir – cercetările efectuate la Istanbul și Petersburg. Cărturarii transilvăneni din „epoca luminilor” s-au format la Buda, Viena, Roma. La rândul său, Kogălniceanu a profitat de cultura franceză și de cea germană, iar Maiorescu și-a făcut studiile la Viena și Giessen. Hasdeu, pentru a nu aminti decât încă un nume, a studiat în Rusia și Polonia. Cunoașterea nemijlocită a unei spiritualități străine are, evident, darul de a lumina mai adânc propria spiritualitate, ale cărei contururi se definesc mai bine comparativ. Este un adevăr care lămurește, într-o anumită măsură, predilecția crescândă pentru studiile comparatiste din domeniul istoriografiei.

Confruntarea realităților naționale cu cele întâlnite peste graniță a generat nu o dată proiecte și inițiative novatoare. „Am rămas în urma tuturor neamurilor”, clama cu durere Dinicu Golescu, în 1826, comparând rânduielele din țară cu cele întâlnite în timpul călătoriilor sale. La contactul cu climatul social și politic din alte țări, „peregrinul transilvan” invoca mai târziu necesitatea unor prefaceri interne („o, spirit reformator, arată-te!”)¹. Este de remarcat că, în cele mai multe cazuri, tinerii plecați la studii s-au întors din străinătate cu dorința de a milita pentru renovarea patriei lor. De la Lunéville, Kogălniceanu își asigura surorile, în 1835, că n-ar schimba Moldova pe întâiul tron din

* Text revizuit din volumul *A.D. Xenopol. Studii privitoare la viața și opera sa*, București, 1972, p. 429-442, unde autorul a folosit numele de *Al. Constantin* (nota red.).

Textul a stat la baza comunicării susținută de Acad. Alexandru Zub, în cadrul programului *Conferințe academice*, în deschiderea lucrărilor Simpozionului internațional „Istorie, cultură, patrimoniu”, ediția a XII-a, Iași, 13 mai 2019, la Muzeul „Mihai Codreanu” (nota red.).

¹ Ion Codru Drăgușanu, *Peregrinul transilvan*, București, 1956, p. 21 (*Prefața* lui Romul Munteanu).

lume și – decis să se consacre în întregime progresului național – îl îndemna pe Alecsandri să-i urmeze pilda². Constatând peste trei decenii, cu tristețe și indignare, nedreptele atacuri din presa străină la adresa țării sale, A.D. Xenopol se hotăra și el să facă totul pentru ca România să se bucure, în fine, de stima la care avea dreptul în lume³. Era convins că „un popor e cu atât mai mare cu cât își înfinge mai adânc rădăcinile în sufletul umanității”⁴, iar această convingere stă la originea multora dintre realizările sale. „Poporul român, declara tânărul abia întors de la studii, încă nu și-a revărsat în lume comoara cuprinsului său sufletesc”⁵. Datoria noii generații era să comunice lumii străine valorile autohtone, iar Xenopol însuși avea să se dăruiască acestei misiuni cu exemplară pasiune, ca filozof, istoric, economist, sociolog. „Pe calea istoriei mai ales – își va aminti mai târziu – doar numai marele Mihail Kogălniceanu căutase să facă cunoscută Europei istoria poporului român, prin scrierea lui apărută la Berlin, în 1837, *Histoire de la Valachie*”⁶. Hotărât să reînnoade „firul rupt de la Kogălniceanu”, Xenopol a făcut îndelungate cercetări istorice, cu rezultate eminente, a participat la îndrumarea prezentului și a contribuit totodată la inserarea valorilor noastre culturale în circuitul mondial. „*Histoire des Roumains* scrisă de ilustrul dv. compatriot – mărturisirea în 1906 scriitorul francez Maillard – ne-a deschis porțile României înainte de a veni noi înșine. El ne-a arătat în această operă locul pe care românii pot și trebuie să-l ocupe în concertul națiunilor civilizate”⁷. Finalitatea științifică a operei sale era însoțită de una practică, orientativă. Într-o altă privință, ca filozof, el a creat o operă nu mai puțin durabilă, care i-a adus consacrarea la Academia de Științe Morale și Politice din Paris ca membru corespondent (1901) și apoi ca membru asociat străin (1914). Latura activă a gândirii xenopoliene, remarcată de filozoful Emile Boutroux încă din 1914⁸, avea să fie recunoscută ca atare și mai târziu. „Teoria istoriei, scria în 1948 Louis Halphen, a fost multă vreme domeniul unui istoric român, A.D. Xenopol”⁹. Comemorarea marelui istoric, gânditor și militant român sub auspiciile UNESCO a reprezentat desigur un moment semnificativ pentru destinul său. Poporul român, pe care istoricul a dorit să-l vadă înălțat cât mai mult în stima umanității, și omenirea însăși au ținut să mărturisească, cu acest prilej, cât datorează muncii pline de abnegație, eforturilor sale în direcția promovării binelui și adevărului. Fiindcă, militând pentru integrarea

² M.D. Ciucă, *Kogălniceanu către Alecsandri: „Jubește-ți și servește-ți patria...”*, în „Magazin istoric”, anul IV, nr. 6, 1970, p. 7-9.

³ I.E. Torouțiu, *Studii și documente literare*, vol. II, 1932, p. 28-30.

⁴ A.D. Xenopol, *Les Roumains. Histoire, état matériel et intellectuel*, Paris, 1908, *Préface*.

⁵ Idem, *Cuvântare festivă rostită la serbarea națională pe mormântul lui Ștefan cel Mare...*, Iași, 1871, p. 6.

⁶ Idem, *Istoria ideilor mele*, în I.E. Torouțiu, *op. cit.*, vol. IV, p. 402.

⁷ „Arhiva”, anul XVII, 1906, p. 569.

⁸ „La Revue du Foyer”, Paris, 15 juin 1914, p. 210.

⁹ Louis Halphen, *Introduction à l'histoire*, Paris, 1948, p. 83.

valorilor naționale în patrimoniul universal, Xenopol a depășit de mult granițele țării, înscriindu-se în analele lumii ca un gânditor de prestigiu. O cercetare aplicată îl înfățișează, de aceea, ca „reprezentant al științei române peste hotare”¹⁰, consemnând cu minuție bibliografică studiile publicate de cărturarul român în revuistica străină, participările la congrese și reuniuni internaționale, precum și opiniile ce s-au formulat îndeosebi asupra operei sale filozofice. Firește, cercetarea ar putea fi extinsă, spre a determina mai exact locul lui Xenopol în dezbaterile epocii. Evitând pe cât posibil ceea ce s-a spus deja, ne vom mărgini, în rândurile ce urmează, la câteva însemnări complementare privind sensul contactelor sale cu străinătatea.

Hotărârea luată la Berlin (1869) de a întocmi o lucrare pentru a combate „calomniile ce curg din toate părțile asupra noastră” n-a avut viitor, dar ea relevă de la început sensul combativ și polemic al operei xenopoliene. Tot ce a întreprins ulterior, într-o jumătate de secol, pare o generoasă explicitare a gândului original, acela de a spori prestigiul patriei sale în lume¹¹. Cea mai mare parte a operei e scrisă în limba română, dar nu există studiu important pe care să nu-l fi comunicat și într-o limbă străină, fie și într-o formă sintetică. Cel dintâi trebuie să fi fost studiul comparativ despre *Istoriile civilizațiilor*, cu care și-a trecut doctoratul în filozofie la Giessen. „Orice progres pe calea civilizațiunii – scria în altă parte – nu are pentru noi o adevărată valoare decât întrucât se reflectează asupra naționalității noastre”¹². Dar o abordare serioasă a problemelor culturii naționale nu se putea face, Xenopol o știa, decât dintr-o perspectivă amplă, universală. Referințele la lucrările fundamentale ale culturii europene sunt, de aceea, foarte numeroase în opera sa. Pe unele dintre acestea le-a cercetat minuțios, comparativ, căutând să tragă concluzii asupra sensului în care trebuia îndrumată cultura națională. Pe de altă parte, Xenopol a procedat la o informare sistematică a străinătății cu privire la dezvoltarea culturii și îndeosebi a istoriografiei române, începând din 1881 și până în 1908, el a publicat numeroase buletine istorice în care a expus principalele orientări și rezultate ale istoricilor noștri. Reunite în volum, ele ar prezenta chiar și acum o indiscutabilă utilitate pentru studiile istoriografice.

Întâia lucrare importantă de istorie a lui Xenopol privea *Războaiele dintre ruși și turci* (1880), așadar o chestiune esențială pentru istoria noastră și de aceea autorul va comunica și străinătății rezultatele cercetării sale, mai întâi în „Revue historique” (1881) și „Le Muséon” (1886), apoi în volumul *Études historiques sur le peuple roumain* (1887). Cu *Teoria lui Rösler* (1884), pe care o va tipări și în limba franceză (*Une énigme*

¹⁰ J. Benditer și M. Jemna, *A.D. Xenopol, représentant de la science roumaine au-delà des frontières*, în „Revue roumaine d'histoire”, tome VIII, n° 2, 1969, p. 297-311. Vezi și însemnările lui V. Vesa din „Tribuna”, anul XIV, nr. 9, 1970, p. 5: *A.D. Xenopol în istoriografia europeană*.

¹¹ A.D. Xenopol, *Istoria ideilor mele*, în I.E. Toroușiu, *op. cit.*, p. 402.

¹² Idem, *Cultura națională*, în „Convorbiri literare”, anul II, 1868, p. 159.

historique. Les Roumains au moyen âge, 1885), el se angaja în marea dezbateră despre continuitatea românilor în Dacia. Elaborând ampla sinteză care i-a adus consacrarea la Academia Română, *Istoria românilor din Dacia Traiană* (6 vol., 1888-1893), Xenopol a crezut necesar să elaboreze și un compendiu pentru străinătate: *Historie des Roumains de la Dacie Trajane* (2 vol., 1896), sinteză din care cei interesați puteau dobândi „o cunoștință unitară a întregii noastre dezvoltări”¹³. Pentru istoriografia română era o carte de căpătâi, așteptată de mult, pentru lumea din afară – unica sinteză din care se putea desprinde cu ușurință sensul evoluției noastre istorice. „Este o operă serioasă și sinceră”, aprecia A. Rambaud, prefăcând-o entuziast. Asupra importanței unei asemenea lucrări îl avertiza profesorul belgian Arntz încă din 1893: „Am convingerea intimă că o bună istorie a patriei dv. va avea ca efect să o înalțe mai mult în stima popoarelor străine și să le demonstreze acestora că națiunea română are rădăcini adânci în trecut, după cum ea poate fi chemată la frumoase destine în viitor”¹⁴. Este tocmai ceea ce a reușit să facă Xenopol, deliberat, pornind de la convingerea că istoria are o finalitate pragmatică. „Cred – scria el, referindu-se la *Études historiques sur le peuple roumain*, în care cercetase războaiele ruso-turce – că expunerea mea va contribui la caracterizarea adevăratului scop al politicii acestor două mari imperii limitrofe”¹⁵.

Un substrat politic fără echivoc se descifrează și din ciclul de conferințe rostite la Collège de France și tipărite în volumul *Les Roumains. Histoire, état matériel et intellectuel* (1908); se afirma, anume, dreptul imprescriptibil al românilor asupra teritoriilor locuite de ei și aflate vremelnic sub stăpânire străină. Franța, îndeosebi, era chemată să exercite o influență mai activă în această parte a continentului¹⁶. Străinului nedumerit de aspectele contradictorii pe care le întâlnea în România din epoca răscoalelor țărănești i se datora o explicație. Xenopol o oferea cu erudiția și cu sagacitatea istoricului deprins să observe și să explice metodic manifestările de viață din jurul său. După instaurarea dinastiei de Hohenzollern, se știe, o accentuare a influenței germane în România era evidentă și, consemnând-o, istoricul remarcă „spectacolul ciudat al unei națiuni a cărei clasă cultivată, aceea care conduce destinele țării, are spiritul întors spre Franța, pe când punga este deschisă numai Germaniei. Ea găsește în spiritul francez puterile care-i dau viață și le pune la dispoziția Germaniei”¹⁷. Sesizând inadvertența dintre simpatiile poporului, îndreptate

¹³ „Analele Academiei Române”. Dezbateri, S. II, t. 27, 1904-1905, p. 231.

¹⁴ „Arhiva”, IV, nr. 9-10, 1893, p. 562.

¹⁵ A.D. Xenopol, *Études historiques sur le peuple roumain*, Iassy, 1887, p. 5.

¹⁶ Idem, *Franța și Germania în România*, în „Românul literar”, tomul IV, nr. 7, 1906, p. 98.

¹⁷ *Ibidem*. Vezi, asupra acestei atitudini, articolul *România și Franța sau prietenia ursului bizantin*, în „Voința națională”, anul XXIII, nr. 6.226, 1906, p. 1, în care se remarcă efectele contrare ale criticii lui Xenopol: voind să pledeze pentru prietenia româno-franceză, el o zdruncina punând în lumină

spre Franța, și politica de stat, istoricul încerca și o explicație, pornind de la „fatalitatea” poziției geografice a țării, care o împiedica să promoveze consecvent o politică de solidaritate cu Occidentul latin¹⁸.

Dar ceea ce l-a făcut mai cu seamă cunoscut și respectat pe Xenopol în străinătate a fost opera filozofică. În 1897, pe când Ernest Leroux pregătea tipărirea lucrării *Principes fondamentaux de l'histoire* la Paris, autorul primea oferte similare din Italia și Anglia¹⁹. În ianuarie 1898, Xenopol conferența la cercul Saint-Simon din Paris despre filozofia istoriei²⁰, pregătind oarecum lansarea cărții care avea să apară, cu sprijinul lui Lavisse și al lui Rambaud, în anul următor²¹. „Dacă am scris această carte mai întâi în limba franceză și am tradus-o în românește sub titlul *Principiile fundamentale ale istoriei*, Iași, 1900 – lămurește autorul – am făcut-o. [...] în lipsa unei terminologii filozofice proprii românești”²². Ecoul lucrării între savanții străini se cunoaște²³. Em. Boutroux a prezentat-o elogios la Academia Franceză, I. Bohl la Academia Regală a Belgiei, Luigi Luzzati la Academia din Roma²⁴. Numeroase recenzii și dări de seamă au apărut în cele mai importante publicații de specialitate. Ernest Seillière, Paul Barth, Albat Dufourcq, G. Monod, Paul Lacombe, H. Rickert, Vj. Klaje, Ch. Seignobos, Benedetto Croce ș.a. s-au rostit uneori cu rezerve, dar întotdeauna cu stima cuvenită unui mare efort intelectual, încununat de succes.

Cu publicarea *Principiilor fundamentale* la Paris începea o nouă etapă în relațiile filozofului român cu lumea din afară. Lucrarea²⁵ l-a făcut cunoscut pretutindeni, iar polemicele întreținute, îndeosebi cu Paul Lacombe și H. Rickert, au determinat reformulări și clarificări ce aveau să impună apariția unei noi ediții: *Théorie de l'histoire* (Paris, 1908). Studiile publicate în prealabil în „Revue de synthèse historique”, „Revue philosophique de la France et de l'étranger”, „Rivista italiana di sociologia”, „Deutsche Literaturzeitung”, „Revue internationale de sociologie”, „Séances et travaux de l'Académie des Sciences Morales et Politiques” etc. n-au făcut decât să o pregătească, iar buna primire a prelegerilor ținute, la propunerea lui G. Monod²⁶, în amfiteatrul

filogermanismul politicii românești (întocmai ca ursul din fabulă care, spre a-și apăra prietenul de muște, îl ucise aruncând asupra lui pietre de moară).

¹⁸ *Ibidem*, p. 98-99.

¹⁹ „Evenimentul”, anul VI, nr. 1.457, 1898, p. 2-3.

²⁰ „Opinia”, anul I, nr. 79, 1897, p. 3, col. 4.

²¹ *Ibidem*, anul II, nr. 35, 1898, p. 3, col. 3.

²² A.D. Xenopol, *Istoria ideilor mele*, în I.E. Torouțiu, *op. cit.*, vol. IV, p. 407.

²³ J. Benditer și M. Jemna, *op. cit.*

²⁴ „Anuarul Universității din Iași”, 1898-1899, 1900, p. 54-57.

²⁵ Vezi „Arhiva”, anul X, 1899, p. 495-498, 748-750; anul XI, 1900, p. 72-74, 474-477, 566-568; anul XII, 1901, p. 148-171, 448-453; anul XIV, 1903, p. 68-74.

²⁶ Cf. „Opinia”, anul IV, nr. 37, 1906, p. 1; „Românul literar”, tomul VI, nr. 1, 1907, p. 24.

„Michelet” de la Sorbona – să o precipite. În afara revistelor speciale menționate²⁷, opera lui Xenopol s-a bucurat de aprecierile presei franceze: „Siècle”, „Croix”, „République”, „Moniteur des consulats”, „Bulletin des Halles”, „Revue idéaliste”, „Soleil du Midi”, „Journal des Rennes”, „Volonté nationale” etc.²⁸. „Iată – scria „Mercure de France” la 1 aprilie 1907, anunțând seria de prelegeri a filozofului român – că se va realiza așteptarea lui Edgar Quinet, de a vedea venind din Carpați un spirit nou, o inspirație, un avânt original în omenirea noastră vestejită, care le-ar sărbători cu bucurie”²⁹. Gabriel Monod, la a cărui revistă Xenopol colaborase îndelung, aprecia lucrarea *Théorie de l'histoire* ca „cea mai completă și mai clară din câte există asupra acestei materii”³⁰. Comentatorii îi relevau îndeosebi claritatea, spiritul de sistem. *Théorie de l'histoire* era, în adevăr, o operă fundamentală, la care trebuia să se facă de aici înainte apel frecvent, ca una ce reprezenta un bilanț și o sinteză a eforturilor anterioare în acest domeniu.

După succesul de la Sorbona („le cerveau du monde”³¹), Xenopol a fost invitat de cunoscutul economist E. Levasseur să țină, în toamna lui 1908, un ciclu de prelegeri asupra istoriei, asupra stării sociale și intelectuale a românilor la Collège de France³². „Le temps”, „Le Figaro”, „Gil Blas”, „Journal des Débats” și alte ziare s-au însărcinat să țină la curent opinia publică asupra programului și conținutului acestor prelegeri³³. Istoricul s-a rostit, în cele opt expuneri, asupra rasei latine în raport cu celelalte rase europene, asupra originii și continuității poporului român, asupra influenței franceze la Dunărea de Jos etc. Dezvoltându-și expunerile după italianul G. Ferrero și după belgianul Ch. Michel, gânditorul român era consacrat astfel între conferențiarii cei mai stimăți în cercurile intelectuale pariziene³⁴. Ciclul s-a bucurat de cele mai frumoase aprecieri în presa străină, vorbitorul fiind adesea aclamat cu o simpatie care se adresa în egală măsură poporului român³⁵. Era un adevărat triumf „intelectual”³⁶ și, cu toate acestea, critici nedrepte au fost rostite în presa din țară, silindu-l pe neobositul

²⁷ Cf. A., *Străinătatea despre „Teoria istoriei” de A.D. Xenopol*, în „Arhiva”, anul XIX, 1908, p. 237-239.

²⁸ Cf. A.D. Xenopol, *Les Roumains...*, Paris, 1908, p. 146-151.

²⁹ „Arhiva”, anul XVIII, 1907, p. 192.

³⁰ *Critica unui savant*, în „Opinia”, anul V, nr. 437, 1908, p. 3.

³¹ „Nuova Rassegna di letterature moderne”, Florența, 25 feb. 1908, p. 252; *apud* „Opinia”, anul V, nr. 397, 1908, p. 3.

³² „Opinia”, anul V, 1908, nr. 371, p. 1: *Succesele unui savant*. Vezi și A.D. Xenopol, *Les Roumains...*, p. 146-147.

³³ A.D. Xenopol, *Les Roumains...*, p. 146-147: *Appendice*.

³⁴ „Românul literar”, tomul VI, nr. 6-14, 1908, p. 164.

³⁵ Cf. A.D. Xenopol, *Les Roumains...*, p. 148. Vezi și A.D. Xenopol și presa franceză, în „Opinia”, anul X, nr. 194, 1913, p. 2; M.G. Holban, *Cursul d-lui A.D. Xenopol la Collège de France*, în „Revista idealistă”, anul VI, tomul 3, 1908, p. 269-270.

³⁶ *D-I A. D. Xenopol la Sorbona*, în „Opinia”, V, 1908, nr. 355, p. 1-2.

ambasador al culturii naționale să dea lămuriri publice și să excerpteze din presa străină, demonstrativ, aprecierile făcute asupra prelegerilor sale³⁷. Este paradoxul etern al societății care își izgonește profetul. Oricum, ea nu-l acceptă înainte de a-l fi silit să bea din cupa ingratitudinii și a ofenselor publice³⁸. Denigratorii au fost reduși la tăcere cu timpul, căci opera gânditorului se impunea prin profunzimea și seriozitatea argumentărilor. T.T. Burada îl aprecia, în acest an de culme pentru destinul lui Xenopol, ca pe un „uriaș al gândirii românești”, care a înscris „o pagină frumoasă în istoria lumii”³⁹. Iar rectorul Universității din Iași, dr. G. Bogdan, elogia în ședința marelui colegiu eforturile depuse de Xenopol în direcția cunoașterii de către străini a țării noastre⁴⁰. Învățatul, care nu-și cruțase puterile pentru apărarea și difuziunea valorilor naționale, era apreciat, în sfârșit, ca „cea mai desăvârșită glorie românească”⁴¹, iar tinerimea universitară îl sărbătorea entuziast în cadrul cercului român din Paris⁴². Mulțumind, Xenopol o îndemna să-și încordeze voința „spre cultura și ridicarea poporului românesc”, urmând pilda albinelor care nu se îndepărtează de stup decât pentru a aduna mai multă miere⁴³. Toată energia și toată râvna ei trebuia îndreptată spre creația autentică, așezată pe teren național. Căci „un popor se poate mândri nu cu ceea ce împrumută de la altele, ci numai cu ceea ce iese din adâncurile propriei lui individualități”⁴⁴.

Întors în țară (9 ianuarie 1909)⁴⁵, Xenopol a continuat să militeze în aceeași direcție. Opera sa filozofică era virtual încheiată, iar versiunea spaniolă a *Teoriei istoriei*, întreprinsă de Domingo Vaca, conservatorul Bibliotecii centrale madrilene⁴⁶, îi asigura o răspândire și mai mare. Viitoarele lucrări ale gânditorului se vor referi, uneori polemic, mai ales la acele aspecte ale sistemului său care au dat naștere la controverse:

³⁷ A.D. Xenopol, *Ce vor?* în „Arhiva”, anul XIX, 1908, p. 148; vezi și „Evenimentul”, anul XIV, 1906, nr. 55, p. 1-2: *Supărarea „Liberarului” pe conferințele d-lui Xenopol*. Aceleași motive îl vor fi îndemnat și mai târziu să adune din circa 60 de ziare străine impresiile de la conferințele ținute la Paris, dar proiectul – depășit de evenimente – a fost abandonat. Cf. „Opinia”, anul XI, nr. 2.175, 1914, p. 3, col. 1.

³⁸ Vezi „Neamul românesc”, anul II, nr. 70, 1907, p. 266; anul III, nr. 12, 1908, p. 190; nr. 15, p. 239-240; nr. 19, p. 302; nr. 23, p. 398; nr. 41, p. 641-644; nr. 45-47, p. 740; nr. 48-49, p. 771; nr. 50, p. 779-781; nr. 51, p. 887-888; nr. 58, p. 931-932; nr. 144, p. 2.297; nr. 149, p. 2.365.

³⁹ Teodor T. Burada, *Lui A.D. Xenopol*, în „Românul literar”, tomul VI, nr. 6-14, 1908, p. 137.

⁴⁰ „Opinia”, anul VI, nr. 632, 1909, p. 3, col. 1. Vezi și „Cultura română”, anul VI, nr. 1, 1908, p. 28; Elisa Serea, *A.D. Xenopol*, în „Românul literar”, tomul VIII, nr. 1, 1908, p. 12-13.

⁴¹ Caion, *A.D. Xenopol*, în „Românul literar”, tomul VII, nr. 6, 1908, p. 112-115; R. Suțu, *A.D. Xenopol*, *ibidem*, nr. 6-14, p. 143-145.

⁴² Eduard D. Lăzărescu, *Un banchet cu urmări*, în „Neamul românesc”, anul III, nr. 150, 1908, p. 2.380-2.381.

⁴³ „Opinia”, anul VI, nr. 609, 1908, p. 2, col. 5.

⁴⁴ *Ibidem*, anul VI, nr. 635, 1909, p. 2.

⁴⁵ *Ibidem*, anul VI, nr. 624, 1909, p. 3, col. 2.

⁴⁶ *Teoria de la historia*, Madrid, 1911.

*Le leggi dell'evoluzione sociale*⁴⁷; *Théorie et philosophie de l'histoire*⁴⁸; *L'Imagination en histoire*⁴⁹; *De la méthode dans les sciences et dans l'histoire*⁵⁰; *Quelques réflexions sur la causalité en histoire*⁵¹. Alte intervenții privesc teoria științei, îndeosebi raporturile interdisciplinare, foarte discutate în epocă. *L'Histoire et la géologie*⁵², din 1911, voia să fie încă o replică la adresa adversarilor științificității disciplinelor sociale. *Le postulat psychologique* din 1912⁵³, în care – după aprecierea unui comentator – „au fost răscolite ideile filozofice cele mai grave”⁵⁴, a dat loc la ample dezbateri⁵⁵. Contribuția lui Xenopol era cu atât mai valoroasă cu cât ea venea nu din partea unui filozof de profesie, ci din aceea a unui istoric, care ținea să extindă cât mai mult fundamentele teoretice ale disciplinei sale⁵⁶. Același scop îl urmărea în studiul *L'Idée de loi scientifique et l'histoire*, în care insista, polemic, asupra distincției dintre științele de repetiție, capabile de a formula legi, și cele ale succesiunii, în care gânditorul sesiza doar serii evolutive. Societatea, conchidea Xenopol, nu e guvernată de legi, care presupun repetarea unor fenomene identice, ci se dezvoltă în serii, care exprimă idei generale de succesiune⁵⁷. Răspunzând în altă parte obiecțiilor lui Arthur Bauer, el relua în discuție problema previziunii, în cadrul unei comunicări prezentate la Société de sociologie din Paris (10 ianuarie 1912), apreciind ca posibilă previziunea doar pentru seriile de fapte, pentru direcțiile evoluției. Faptele înseși, fiind unice și deci irepetabile, n-ar putea fi prevăzute⁵⁸.

Problema caracterului științific al istoriei e reluată în studiul critic *La Synthèse en histoire d'après M. Henri Berr* (1912)⁵⁹, iar în acest cadru o mențiune se cuvine

⁴⁷ „Rivista italiana di sociologia”, XIII, 1909, fasc. 2, p. 141-153. Vezi recenzia lui B. Mussolini, reprodusă de Alexandru Marcu în „Studii italiene”, VII, 1940, p. 5-8.

⁴⁸ „Revue internationale de l'enseignement”, 1909, p. 391-398.

⁴⁹ „Revue de synthèse historique”, t. XVIII, 1909, p. 20-31, 172-180.

⁵⁰ „Revue internationale de l'enseignement”, Paris, 1910 (Extrait).

⁵¹ „Revue de synthèse historique”, XXI, 1910, n° 62, p. 225-227.

⁵² „La Revue du Mois”, VI, 1911, n° 65, t. 11, p. 513-555. Vezi recenziile din „Țară nouă”, anul I, 1911, p. 73-74; „Rivista italiana di sociologia”, XV, 1911, p. 303-305; „Revue internationale de sociologie”, XIX, n° 12, 1911, p. 889-890.

⁵³ „Compte rendu de l'Académie des sciences morales et politiques”, 1912, n° 3 (Extrait).

⁵⁴ „Les Nouvelles”, Paris, 6-7 janvier 1912; *apud* „Țară nouă”, anul I, nr. 5, 1912, p. 377, nota.

⁵⁵ „Le Temps”, „Paris-Midi”, „Paris Journal”, „Gil Blas”, „Excelsior”, „L'Action”, „La Presse”, „La Petite République”, „Journal officiel”, „Le Gaulois”, „L'Eclair”, „L'Événement”, „Comœdia” etc. Cf. „Țară nouă”, anul I, nr. 5, 1912, p. 377, nota.

⁵⁶ Apreciera lui Emile Boutroux, în *Le Postulat psychologique*, par A.D. Xenopol, Paris, 1912, p. 17-19. Cf. și „Țară nouă”, anul I, nr. 5, 1912, p. 377, nota; „Arhiva”, anul XXIII, nr. 2-3, 1912, p. 150-151; „Evenimentul”, anul XIX, nr. 261, 1912, p. 1.

⁵⁷ A.D. Xenopol, *L'Idée de loi scientifique et l'histoire*, în „Scientia”, Bologna, VI, 1912, no 26, p. 401-409 (Extras).

⁵⁸ Idem, *La Prévision en sociologie*, în „Revue internationale de sociologie”, XX, 1912, n° 2, p. 129-140.

⁵⁹ „La Revue du Mois”, VII, 1912, t. 13, p. 165-185. Vezi răspunsul lui H. Berr, *La recherche des causes dans la synthèse historique*, *ibidem*, p. 456-470.

pledoariei sale pentru adevărul istoric. „Educația și patriotismul nu sunt folositoare – observa istoricul – decât dacă se întemeiază pe adevăr”, iar adevărul („la reproduction du développement tel qu’il s’est passé dans la réalité”) nu-l poate garanta decât o istorie științifică.

Preocuparea de a formula un statut științei istorice o regăsim apoi în studiile *Le Scienze positive e le scienze storiche*⁶⁰ și în *La Causalité dans la série historique*⁶¹, precum și în conferința despre caracterul științific al istoriei rostită la Universitatea din Louvain (7 mai 1914)⁶². O succintă expunere a sistemului serial a făcut-o pentru publicul francez în „Pensées de France”⁶³, iar pentru cititorii de limbă germană în „Historische Zeitschrift”⁶⁴ și „Deutsche Revue”⁶⁵.

Alte studii, precum *I Grandi uomini politici e gli avvenimenti storici*⁶⁶, sau *La sparizione delle nazione*⁶⁷, aveau implicații politice imediate. Istoricul era mereu prezent în dezbaterile din țară și de peste hotare care au pregătit desăvârșirea unității noastre politice. În 1911 el iniția o campanie de popularizare a intereselor României prin ziarul „Morning Post” și încerca să răzbată în coloanele cotidianului de largă popularitate „Times”⁶⁸. O tentativă de a realiza același lucru în cadrul Universității din Petersburg se încheia, peste un an, fără succes, prelegerile anunțate (cu privire la relațiile ruso-române) fiind suspectate de substrat politic. I se recomanda, în schimb, să conferențeze la o societate istorică din localitate⁶⁹, iar studiul mai vechi al cărturarului român despre noțiunea de valoare în istorie⁷⁰ era tradus de N.I. Nikiforov în „Biblioteka filosofii istorii”⁷¹. În același an, Djevelstrk, directorul unei publicații de prestigiu, îi

⁶⁰ „Rivista italiana di sociologia”, XVIII, 1913, p. 519-528.

⁶¹ „Revue de synthèse historique”, t. XXVII, 1913. Extras, 16 p.

⁶² A.D. Xenopol, *Le caractère scientifique de l'histoire*, în „Bulletin bibliographique et pédagogique du Musée Belge”, 1914, p. 223-230.

⁶³ Idem, *Pensées philosophiques*, în „Pensées de France”, I, 1914, n° 4, p. 169-173.

⁶⁴ Idem, *Natur und Geschichte*, în „Historische Zeitschrift”, München, t. 113, 1914. Prin intermediul publicației „Rumänische Revue” (1889-1892), editată de C. Diaconovici, lumea germană luase cunoștință anterior de opera lui istorică. El însuși a colaborat apoi la diverse reviste germane, iar Arvid Grotenfelt i-a prezentat în chip elogios *Teoria istoriei* („Deutsche Literaturzeitung”, nr. 43, 1908, p. 2.725-2.728).

⁶⁵ Idem, *Fürst Bismarck und Nikolaus Kretzulescu*, în „Deutsche Revue”, XXXVIII, 1908, p. 274-292.

⁶⁶ „Rivista italiana di sociologia”, XVIII, 1914, fasc. 1, p. 8-16.

⁶⁷ *Ibidem*, fasc. 2, p. 308-309.

⁶⁸ Cf. Al. Zub, *Xenopol și unitatea națională*, în „Cronica”, anul II, nr. 32, 1967, p. 10.

⁶⁹ „Opinia”, anul X, nr. 1.770, 1912, p. 3, col. I.

⁷⁰ A.D. Xenopol, *Der Wertbegriff in der Geschichte*, în „Deutsche Literaturzeitung”, XXVII, nr. 33-36, 1906, p. 2.116-2.126, 2.181-2.188, 2.245-2.253.

⁷¹ Idem, *Ponjatje cennosti v istorii*, Kiev, 1912, 52 p.

cerea să trimită un studiu sintetic asupra istoriei românilor⁷². Dintre istoricii români, Xenopol era, neîndoielnic, cel mai cunoscut peste hotare.

În serviciul cauzei naționale el nu și-a cruțat nici timpul, nici energia. Tipărise și mai înainte studii comparative, unele cu o evidentă finalitate politică⁷³, și rostise conferințe despre relațiile dintre poporul român și diferite țări europene. Ca rector al Universității din Iași a invitat, în 1901, pe ziaristul italian Francischini să țină o conferință⁷⁴. În 1902, el consemna în „Arhiva” câteva traduceri făcute de Hortansa Paquier din unii scriitori români: Caragiale, Vlahuță, Coșbuc etc.⁷⁵.

Creșterea ponderii germane în politica europeană din primii ani ai secolului al XX-lea se reflectă și în articolele lui Xenopol. Răspunzând unei anchete întreprinse de „*Courrier européen*”, el formula o opinie de certă clarviziune. Concluzia trasă se cuvine a fi amintită: „Germania – sublinia istoricul – își va păstra rolul său în lume dacă va continua s-o stăpânească prin idee. Dar dacă ea renunță la sceptra cugetării pentru buzduganul forței, zilele dominației sale vor fi numărate. Ea nu va dura mai mult decât forța de care dispune”⁷⁶. Istoria i-a ratificat pe deplin raționamentul privitor la destinul Germaniei, ca și judecata emisă în aceeași epocă asupra perspectivelor păcii și ale războiului⁷⁷. Evenimentele se precipită, crizele diplomatice urmează una după alta, iar Xenopol înțelege că România nu va putea rămâne în afara lor. *Rolul românilor în Orient?* Răspunsul istoricului se adresa, evident, străinătății: „Românii au apărat mai ales civilizația apuseană contra cuceririi turcești, aice stă însemnătatea lor cea mare în istoria europeană”⁷⁸. Și din aceasta rezulta o anume obligație morală a Europei față de poporul român.

Războiul ruso-japonez și revoluția din ianuarie îi descoperă slăbiciunile interne ale țarismului, perspectivele de înnoire social-politică a poporului vecin. „Împărăția cea uriașă a Rusiei, scria Xenopol, se clatină din temelie, sub vijelia revoluțiunii menită a

⁷² „Opinia”, anul IX, nr. 1.684, 1912, p. 3, col. 1.

⁷³ A.D. Xenopol, *România și Svițera*, în „Voința națională”, anul III, nr. 513, 1886, p. 1; *Pierre le Grand et les pays roumains*, în „Muséon”, 1886; *Influența franceză în România*, 1887; *Les Roumains et les Grecs*, în „Revue de Géographie”, 1891; *Suferințele unui mic popor (finlandezii!)*, în „Arhiva”, anul X, nr. 7-8, 1899, p. 499-504; *Roumains et Hongrois*, în „La Renaissance Latine”, I, n° 4, 1902, p. 511-523.

⁷⁴ „Evenimentul”, anul IX, nr. 17, 1901, p. 3, col. 1; nr. 22, p. 3, col. 2.

⁷⁵ „Arhiva”, anul XII, nr. 7-8, 1902, p. 391. Traducerile apăruseră în „La chevauchée”, „Le Mouvement socialiste”, „Revue libre”, „Revue de l'Europe”, „Renaissance latine”.

⁷⁶ A.D. Xenopol, *Rolul mondial al Germaniei*, în „Românul literar”, tomul III, nr. 44, 1905, p. 612-613.

⁷⁷ Idem, *La Guerre et la paix, à propos du message du Président Roosevelt*, în „Le Courrier européen”, n° 57, 1905. I-a răspuns Gabriel Séailles prin *Le Sophisme de la guerre, ibidem*, n° 1, 1906. Cf. O. Buhociu, *La Philosophie de l'histoire d'A.D. Xenopol*, Paris, 1957, p. 96, nota 2.

⁷⁸ A.D. Xenopol, *Rolul românilor în Orient*, în „Românul literar”, tomul III, nr. 5, 1905, p. 70-72.

răsturna nu numai guvernul autocratic de până acum, dar și închegările politice și starea socială și întreaga întocmire a statului rusesc”⁷⁹.

Competiția franco-germană pentru consolidarea pozițiilor economice și a influenței politice în România a făcut, de asemenea, obiectul unor manifestări publicistice din partea lui Xenopol și, aproape de fiecare dată, intervenția lui era un răspuns la opiniile exprimate în presă de comentatori străini⁸⁰. Conferința rostită la Paris, *Commerce français dans les Balkans*, în 1908, s-a bucurat de un larg răsunet⁸¹, iar Uniunea națională a comerțului extern a decis îndată să trimită un agent comercial în Turcia și România⁸². Aceeași audiență a avut conferința despre *Influența franceză în România*, ținută la Société des anciens élèves de l’Ecole libre des sciences politiques⁸³ și evocarea *Paris vu de Roumanie*⁸⁴. Era un capitol ce nu fusese încă studiat în mod special și, sondându-l, Xenopol atrăgea atenția asupra necesității ca Franța să-și cunoască mai bine interesele carpato-danubiene⁸⁵. Împreună cu Victor Castano, dr. Demetriade ș.a., el preconiza totodată transformarea Societății pentru propagarea limbii franceze (*Alliance française*) într-o societate franco-română, menită să activeze mai ales relațiile economice bilaterale⁸⁶. În 1910 făcea parte, împreună cu P. Poni, dr. C. Istrate, C. Dissescu, Pompiliu Eliade, Al. Em. Lahovary ș.a., dintr-un comitet, prezidat de A. Saligny, pentru alcătuirea secției naționale a Ligii franco-italo-române, ca răspuns la inițiativa similară din Franța a lui Louis Olivier⁸⁷. Ca reprezentant al Ligii la Iași, el primește statutele și colaborează la „Revue generale des sciences pures et appliquées”, trimițând articole despre *Liga franco-română* și despre *Liga latină*⁸⁸.

În desele călătorii făcute în Franța, Xenopol a continuat să militeze pentru apropierea dintre cele două țări, convins că prietenia româno-franceză era salutară pentru ambele popoare. La Societatea studenților români din Paris „Vasile Alecsandri”,

⁷⁹ „Românul literar”, tomul III, nr. 44, 1905, p. 601.

⁸⁰ A.D. Xenopol, *Franța și Germania în România*, în „Românul literar”, tomul IV, nr. 7, 1906, p. 97-101 (Reproducere din „Le Courrier européen”).

⁸¹ Dări de seamă au apărut în „La République”, „Revue diplomatique”, „La Renaissance économique” etc. Cf. A.D. Xenopol, *Les Roumains...*, p. 149-151. Vezi idem, *Le commerce français en Orient*, în „Le Mouvement économique”, V, vol. 9, 1908-1909, p. 78-86.

⁸² „La Renaissance économique”, n° 2, 1909, p. 81; *apud* A.D. Xenopol, *Les Roumains...*, p. 150-151.

⁸³ „Journal des Débats”, 8 déc. 1908; *apud* Xenopol, *Les Roumains...*, p. 148. Conferința, ținută la invitația lui Anatole Leroy Beaulieu, a fost publicată în „Annales des sciences politiques”.

⁸⁴ A.D. Xenopol, *Paris vu de Roumanie*, în „Revue pour les Français”, IV, n° 5, 1909, p. 360-367; n° 6, p. 462-469.

⁸⁵ Idem, *De l’influence intellectuelle française chez les Roumains*, în „Le Courrier du Danube”, II, n° 10-13, 1912, 111, 1953, n° 1. Vezi și Vasile V. Haneș, *Franța și România. Părerile unui mare istoric*, în „Săptămâna politică și culturală”, anul III, nr. 18, 1913, p. 211-213.

⁸⁶ „Opinia”, anul V, nr. 437, 1908, p. 2, col. 4.

⁸⁷ „La Roumanie”, XIII, 1910, n° 3.252, p. 3, col. 3.

⁸⁸ Cf. „Opinia”, anul VII, nr. 952, 1910, p. 3, col. 3.

el rostește un discurs în acest sens⁸⁹, iar pentru a face cunoscute în Franța preocupările intelectualității române, el evoca „Les documents du progrès”⁹⁰ și alte publicații⁹¹, ținând totodată unele conferințe adecvate⁹².

Față de preocupările legate de interesele imediate ale țării, activitatea științifică a lui Xenopol trece adesea pe plan secund. Cu toate acestea, el acceptă propunerea unui editor german de a colabora la o mare istorie universală, însărcinându-se să scrie partea privitoare la istoria românilor⁹³. Evenimentele au împiedicat însă realizarea acestei lucrări, care ar fi fost pentru istoricul român încă o ocazie de a răspândi adevărul asupra trecutului țării sale. Mereu prezent în dezbateri, vasta corespondență cu lumea din afară constituia pentru Xenopol un mijloc de a se informa și mai cu seamă de comunicare a știrilor despre România. Pe Jacques Rambaud, fiul istoricului care îl invitase în 1892 să colaboreze la *Histoire générale de 795 jusqu'à nos jours*, îl informează asupra emigrării românilor în America, îndeosebi după răscoalele din 1907, și se adresa pentru aceasta Ministerului de Interne, cerând să i se comunice situația exactă, pe ani⁹⁴. La Tivoli, după congresul internațional de psihologie (Roma, 1905), el rostește un discurs despre *Prietenia italo-română*, relevând rolul ideii de romanitate în renașterea politică și culturală a României⁹⁵. Era firesc ca peste câțiva ani, cu prilejul semicentenarului universității ieșene, Benedetto de Lucca să toasteze pentru istoricul Xenopol, în care vedea întruchiparea de prestigiu a efortului românesc spre universalitate⁹⁶.

Demersurile externe ale cărturarului continuă și în anii următori. Împreună cu Pietro de Francisci, profesor de drept la Universitatea din Ferrara, el va încerca să prevină dezbinarea dintre România și Italia, la începutul mării conflagrații mondiale, încredințat că o apropiere culturală și economică a celor două popoare era posibilă⁹⁷. La 14 februarie 1914, Ch. Bemont i se adresa în legătură cu *buletinul* relativ la România din „Revue historique”, rugându-l să-i recomande, dacă destinatarul însuși nu se putea angaja, un tânăr erudit care să preia sarcina împlinită, timp de trei decenii, de ilustrul istoric. Credea necesară chiar o extindere a acestui buletin și asupra Serbiei, Bulgariei și Turciei: „Mais la Roumanie devrait toujours en rester le centre”⁹⁸. La crearea acestui

⁸⁹ Cf. Raoul Allier, *France et Roumanie*, în „Le Siècle”, 12 mai 1912.

⁹⁰ „Opinia”, anul VIII, nr. 1.292, 1911, p. 3, col. 1; idem, *L'Intellectualité roumaine*, în „Revue internationale de l'enseignement” (Extrait) Paris, 1912, 23 p.

⁹¹ Cf. „Versuri și proză”, anul I, nr. 12-13, 1912, p. 223.

⁹² „Les annales des nationalités”, n° 3-5, 1914, p. 8-14.

⁹³ Cf. „La Revue roumaine”, I, t. 2, n° 4, 1912, p. 128.

⁹⁴ „Opinia”, anul V, nr. 442, 1908, p. 2, col. 4.

⁹⁵ A.D. Xenopol, *Prietenia italo-română*, în „Românul literar”, tomul III, nr. 20, 1905, p. 279-298.

⁹⁶ „Neamul românesc”, anul VI, nr. 113, 1911, p. 1805.

⁹⁷ Cf. Al. Zub, *Xenopol și unitatea națională*, în „Cronica”, anul II, nr. 32, 1967, p. 10.

⁹⁸ Biblioteca Centrală de Stat, ms. 12.216.

prestigiu Xenopol contribuise cu toate puterile sale, obstinat în vehicularea continuă a valorilor naționale peste graniță. Alegerea sa ca asociat străin al Institutului Franței, în 1914, era o recunoaștere a meritelor dobândite. „Nu cred să exagerez – declara Em. Boutroux cu această ocazie – spunând că vizitele d-lui Xenopol în Franța vor fi într-o zi fapte istorice. Prin scrierile, prin cuvintele, prin numeroasele sale conferințe și apoi, trebuie să o spunem, prin farmecul persoanei sale, prin calitățile sale de om și în același timp prin știința și talentul său, el va suscita studii, reflecții care vor continua, lărgi, augmenta opera sa”⁹⁹. Filozoful era convins că această operă va face ca într-o zi să se vorbească nu numai de influența franceză în România, ci și de influența inversă, căci „avem mult de învățat de la un popor așa de tânăr și atât de plin de entuziasm”¹⁰⁰. România trebuia să existe nu numai ca stat independent, angajând relații economice și diplomatice tot mai întinse, ci și ca forță spirituală activă, dinamizatoare. La aceasta Xenopol a contribuit în bună măsură, reprezentând – cum sublinia N. Iorga – „una din cele mai mari sforțări ale spiritului românesc aplicat la știință”¹⁰¹. Nu era vorba însă de știința pură, care pentru savantul român echivala cu un nonsens, ci de știința pusă în slujba patriei și a umanității, într-un efort generos de elevație morală și de pacificare. La izbucnirea războiului, în 1914, istoricul își exprima regretul că „elemente de căpetenie ale acestei civilizații” erau sustrate cu brutalitate de la opera de creație¹⁰². Spera însă că rațiunea va triumfa și că în cele din urmă victoria va reveni Franței¹⁰³. Scrutând evenimentele, Xenopol nu uita că se afla în joc și soarta țării sale. Europa apuseană nu trebuia să piardă din vedere că datora, în parte, confortul și catedralele ei luptei eroice desfășurate de-a lungul secolelor în spațiul carpato-danubian¹⁰⁴. Discutând apoi opera politică a lui Eleutherios Venizelos, personalitate proeminentă a Greciei contemporane, sau cercetând – la invitația revistei „Scientia” din Milano¹⁰⁵ – cauzele și perspectivele războiului în curs, el încerca să determine totodată guvernul român la o politică activă, în conformitate cu interesele permanente ale țării. În numele acestor interese a scris multe articole în presa străină, a rostit conferințe, ca „un sol statornic și totdeauna bine primit al drepturilor noastre”¹⁰⁶.

Arena internă a demersurilor sale nu era mai puțin istovitoare. „Mi-am zdruncinat viața, abuzând de puterile mele – îi scria lui Em. Boutroux, de care îl lega o

⁹⁹ Emile Boutroux, *France et Roumanie*, în „La Revue du Foyer”, n° 15, 1914, p. 210; *apud* „La Revue roumaine”, III, n° 1, 1914, p. 18-19 (t. 6).

¹⁰⁰ *Ibidem*.

¹⁰¹ N. Iorga, *Oameni cari au fost*, vol. II, București, 1967, p. 172.

¹⁰² A.D. Xenopol, *Franța și Germania*, în „Versuri și proză”, anul III, nr. 13, 1914, p. 362-363.

¹⁰³ Idem, *À la France*, în „Revue roumaine”, III, n° 2, t. 6, 1914, p. 42-43.

¹⁰⁴ Idem, *Le Rôle des Roumains en Orient*, în „La Revue Roumaine”, III, n° 5, 1914, p. 129-132 (t. 5).

¹⁰⁵ Cf. Al. Zub, *Xenopol și unitatea națională*, în *loc. cit.*

¹⁰⁶ N. Iorga, *op. cit.*, p. 172.

trainică amicitie. La începutul acestei îngrozitoare catastrofe, văzând cum corupția își întinde fibrele peste întreaga noastră țară, am vrut s-o combat, făcând toate eforturile. Am ținut 20 de conferințe în diferite centre județene. La sfârșitul uneia din conferințele acestea am căzut greu bolnav¹⁰⁷. Din această cădere, infatigabilul militant nu avea să se mai ridice. Recomanda însă, cu toată căldura, un continuator. „În lupta aceasta grea între popor și guvern, un om a servit ca trăsătură de unire. Acest om este Nicolae Iorga, un om adorat de poporul întreg, istoricul prezentului și al viitorului, el este cel ce potolește și aprinde inimile tuturor românilor în aceste momente grele¹⁰⁸. Îl mângâia doar speranța că „viitorul lumii ce se naște din acest cumplit cutremur nu-l va decide nicidecum Dumnezeuul Kaiserului” și că, din tragica experiență pe care o traversa, omenirea va ieși purificată și înălțată; în capitala aflată sub ocupație dușmană, imobilizat, istoricul care militase pentru unitatea și libertatea poporului său trăia clipe dramatice: „Pleacă toți – se adresa lui N. Iorga, la 26 iunie 1918 – și pe mine mă lasă aici pradă ștreangului sau temniței”. Ar fi dorit să moară în liniște, pe pământ liber. „În țara mea, încheia cu durere Xenopol, afară de tine care te-ai purtat ca un copil iubitor și devotat, doar francezii din depărtarea unde se află mă cercetează prin toții oamenii lor [...]”¹⁰⁹. Corespondența cu Ch. Bemont, Em. Boutroux, René Worms, G. Monod ș.a. atestă, în adevăr, faptul că prietenii săi din Franța nu l-au uitat. Lui i se adresa Boutroux cu ocazia intrării în război a României, spre a-i împărtăși bucuria că țara noastră se alătura astfel intereselor permanente ale libertății și civilizației¹¹⁰. Iar după terminarea războiului, sociologul Raoul Allier ținea să-l asigure, la 24 ianuarie 1919, că peste vicisitudinile clipei Franța și România își vor realiza aspirațiile legitime. Istoricului care militase timp de o jumătate de secol pentru idealul național i-a fost hărăzit să asiste și la împlinirea lui. În ciuda suferințelor și a lipsurilor materiale, el era atent la marile prefaceri din lume. „De peste Prut, nota într-un articol, comentând revoluția din februarie 1917, ne-a venit bucuria prefacerii întocmirii interne a marelui imperiu vecin: un pas uriaș spre libertatea poporului de supt forma de guvern autocratică sub care stătuse până acum”¹¹¹.

Moartea l-a surprins astfel, la 27 februarie 1920, ca pe un observator lucid, trăind bucuria de a-și fi văzut realizată o veche speranță. Evocându-l în numele Academiei Române, N. Iorga ținea să menționeze că marele dispărut se bucura de o largă popularitate științifică în lumea întreagă, mai ales ca filozof¹¹². Lucrare temeinică, valorificând întreaga informație din epocă, într-un spirit pozitiv, *Théorie de l'histoire*

¹⁰⁷ I.E. Torouțiu, *op. cit.*, vol. VII, 1936, p. 48.

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 50.

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 54-55.

¹¹⁰ „Evenimentul”, anul XXIV, nr. 193, 1916, p. 1.

¹¹¹ A.D. Xenopol, *Mișcarea din Rusia și România*, în „Neamul românesc”, anul XII, nr. 64, 1917.

¹¹² N. Iorga, *op. cit.*, p. 172. Vezi și N. Gogoneață, Z. Ornea, A.D. Xenopol, București, 1965, p. 245-258. Locul lui Xenopol în istoria gândirii; Octavian Buhociu, *op. cit.*, p. 170-175.

avea să facă în adevăr o frumoasă carieră mondială, prelungind prezența lui A.D. Xenopol până în vremea noastră și asigurându-i perenitatea. În Franța, cum s-a remarcat deja, acceptată sau nu, ea e folosită frecvent¹¹³ de cei ce se ocupă îndeaproape de istorie¹¹⁴, sociologie istorică¹¹⁵ sau filozofia istoriei. Gânditor de prestigiu, Emile Boutroux a fost un admirator fervent al operei xenopoliene, căreia i-a prevăzut rezistența la dinte timpului, iar istoricul Gabriel Monod a subscris la teoria gânditorului român, chiar dacă n-a adoptat-o și în practica istoriografică¹¹⁶. H. Berr, cu care s-a aflat în dezacord, aprecia la rândul său contribuția metodologică a lui Xenopol. Profesorul columbian Rodrigue de Nozera îi trimitea o lucrare, intitulată și aceasta *Teoria istoriei*, cu dedicația: „Unuia din cei mai mari cugetători ai omenirii”¹¹⁷. R. Aron, E. Troeltsch, L. Halphen ș.a. s-au referit adesea, în termeni elogioși, la contribuția lui teoretică, iar traducerea spaniolă a *Teoriei istoriei* (1911) pare a fi exercitat o anume înrâurire asupra lui Ortega y Gasset¹¹⁸. Francesco Saverio Varano o comenta amplu în 1934, iar Francesco de Ayala încerca să o raporteze la rezultatele mai noi ale sociologiei (1947)¹¹⁹. Un studiu aparte asupra filozofului român, pe care îl așeza între V. Conta și H. Rickert, a publicat Francesco Elias de Tejada (1951). „Xenopol – aprecia profesorul spaniol, reclamându-l ca „fiu al pozitivismului” – este un scriitor de dimensiuni universale care depășește frontierele patriei sale”¹²⁰. Punctul său de plecare îl constituie „faptele, datele, concretul, încadrate în spațiu și în timp și raportate unele la altele, în măsura în care reflectă o rațiune universală a lucrurilor”. Iar în aceasta comentatorul recunoștea, nu fără rezerve critice, „o nuanță hegeliană prețioasă, diluată totuși de tendința de a face din fapt și nu din agent axa construcției sale. Logosul se naște din *factum*, în loc de a se reflecta în *ontosul* activ, autorul devenirii evenimentelor”¹²¹. Un alt cercetător îl situează, mai aproape de noi, în linia Renan-Taine-Boutroux,

¹¹³ Cf. J. Hours, *Valeur et l'histoire*, Paris, 1954, p. 72 sqq; *apud* Octavian Buhociu, *op. cit.*, p. 370.

¹¹⁴ Louis Halphen, *op. cit.*, p. 83.

¹¹⁵ Cf. Howard Becker & Harry Elmer Barnes, *Social Thought from Lore to Science*, II, Washington, 1952, p. 1.089; *apud* Octavian Buhociu, *op. cit.*, p. 170.

¹¹⁶ G. Monod, în vol. *De la méthode dans la science*, Paris, 1908, p. 320, 344; „Revue historique”, XCVIII, 1908, p. 91; *apud* Octavian Buhociu, *op. cit.*, p. 170.

¹¹⁷ Gr. Trancu-Iași, *Prieteni dispăruți*, București, [s.a.], p. 13.

¹¹⁸ Octavian Buhociu, *op. cit.*, p. 174.

¹¹⁹ Francesco de Ayala, *Tratado de sociologia*, vol. I, Buenos-Aires, 1947, p. 236; vol. III, p. 218; *apud* Octavian Buhociu, *op. cit.*, p. 173.

¹²⁰ Francesco Elias de Tejada, *La filosofía del derecho y del estado en Rumania*, Salamanca, 1949, p. 33-35; idem, *Alexandre Xenopol entre Basile Conta et Heinrich Rickert*, în „Destin”, anul I, 1951, p. 59-68; *apud* Octavian Buhociu, *op. cit.*, p. 174.

¹²¹ Idem, *Alexandre Xenopol entre Basile Conta et Heinrich Rickert...*, *apud* Octavian Buhociu, *op. cit.*, p. 174.

remarcându-i valoarea orientativă în sistemul științelor, al metodelor, ideilor etc.¹²². Contribuția lui A.D. Xenopol la elucidarea specificului istoriei în raport cu celelalte domenii ale cunoașterii s-a bucurat, așadar, de o largă recunoaștere¹²³. Apelul frecvent la *Théorie de l'histoire* este semnul fertilității remarcabile a gândirii sale. Heinz Maus îl aprecia nu de mult ca pe un filozof care „a fondat o logică a științelor istorice”¹²⁴, iar J. B. Bury – încercând să definească istoria – făcea apel la ceea ce istoricii înșiși au spus despre istorie, citându-l pe Xenopol cu „distincția sa clară între științele care tratează despre faptele de repetiție și cele care tratează despre fapte de succesiune”¹²⁵. La aportul gânditorului român în acest domeniu s-a referit în ultimii ani și Emile Callot¹²⁶.

În A.D. Xenopol cultura românească celebrează una din izbânzile ei cele mai semnificative. După D. Cantemir, căruia lumea savantă din afară îi recunoscuse eminentele contribuții în domeniul istoriei, filozofiei, logicii și moralei, el reușea, peste aproape două secole, să sporească considerabil prestigiul patriei sale¹²⁷. „În zilele noastre – scria Xenopol în 1909 – meritul popoarelor se măsoară mult și cu izbânzile lor pe tărâm intelectual”¹²⁸. Năzuind să recomande lumii, prin propria sa operă, însușirile de inteligență și creativitate ale poporului român, el însuși a desfășurat o activitate prodigioasă, din care o bună parte s-a răsfrânt peste granițele țării. Aproape toate operele lui mari au fost făcute accesibile și străinătății¹²⁹, care l-a cinstit cum se cuvine, alegându-l membru în diferitele institute și societăți academice. Evocându-l la Académie des Sciences Morales et Politiques (18 octombrie 1965), Athanase Joja pune în lumină, implicit, efortul gânditorului român de a avertiza străinătatea asupra valorilor noastre. Față de scepticismul unora dintre filozofii epocii, înclinați să vadă în „bătrâna noastră societate” semnele disoluției, mesajul filozofic al lui Xenopol este reconfortant. „Credem, dimpotrivă, mărturisirea el, că civilizația noastră [...] nu e încă decât la începutul drumului pe care trebuie să-l parcurgă”. Având a străbate încă „o cale imensă”, ea trebuia să rezolve o dublă sarcină: „întâi a cunoaște și a exploata totul; al

¹²² Octavian Buhociu, *op. cit.*

¹²³ Cf. Al. Zub, *A.D. Xenopol – personalitate proeminentă a culturii românești*, în „Iașul literar”, anul XXI, nr. 4, 1970, p. 53-57.

¹²⁴ Heinz Maus, *A Short History of Sociology*, London, 1965, p. 172; *apud* Alexandru Gheorghe, *Valoarea metodologică a conceptului de serie istorică*, în *Teorie și metodă în științele sociale*, VII, *Filozofia istoriei*, București, 1969, p. 183.

¹²⁵ *Apud* Alexandru Gheorghe, *op. cit.*, p. 183-184.

¹²⁶ Emile Callot, *Ambiguïtés et antinomies de l'histoire et de sa philosophie*, Paris, 1962, p. 23; *apud* Alexandru Gheorghe, *op. cit.*, p. 184.

¹²⁷ Cf. N. Iorga, *Histoire des relations entre la France et les Roumains*, Paris, 1918, p. 261-262.

¹²⁸ *Apud* Al. Zub, *op. cit.*, p. 53.

¹²⁹ Chiar și *Domnia lui Cuza Vodă* era pe punctul de a fi tradusă în limba franceză. Cf. A.D. Xenopol, *Le règne du prince Alexandre Jean I*. Extrait de la „Revue de synthèse historique”, Paris, 1906, p. 16.

doilea, a împărți beneficiile între oameni în modul cel mai echitabil”¹³⁰. După mai bine de un secol, cuvintele lui Xenopol își păstrează deplina actualitate. Pentru propria lui patrie el prevedea o evoluție către bunăstare, știință și vrednicie omenească. „Arcul” evoluției era ascendent. „Pentru ce, când ne înălțăm, să nu ajungem culmea? Care este aceasta și care este soarele ce o va încălzi, aceasta o presimt cutele cele mai ascunse ale sufletului nostru. Dar pentru a ajunge acele înălțimi, trebuie să ne urcăm tot mai sus pe scara propășirii; trebuie să trăim ca popor deosebit, cultivându-ne graiul, cugetul și simțirea românească; trebuie să dobândim numaidecât libertatea de a ne dezvolta așa cum o cere firea noastră cea mai intimă”¹³¹. Este o reflecție demnă de un istoric care și-a dedicat toată viața cunoașterii de sine a poporului său, în strânsă și benefică conexiune, convins cum era, ca în cuvântarea festivă de la Putna din 1871, că românii se aflau încă pe linia ascendentă a istoriei lor. O asemenea concluzie, relevantă și acum, la un secol de la moartea lui A.D. Xenopol, evocă un moment bilanțier și relativ la relațiile cu lumea din afară.

¹³⁰ A.D. Xenopol, *Théorie de l'histoire*, Paris, 1908, p. 232-233.

¹³¹ Idem, *De Anul Nou*, în „Tribuna”, 1 ianuarie 1912, p. 26. Și în volumul *Românii și Austro-Ungaria*, Iași, 1914, p. 26.

Résumé

Ce texte est la version revue et corrigée d'un article paru dans l'ouvrage A.D. Xenopol. Études concernant sa vie et son œuvre (Bucarest, 1972, p. 429-442), que l'auteur a publié sous le nom d'Al. Constantin. Il évoque l'activité du réputé historien et philosophe de l'histoire A.D. Xenopol (1847-1920), qui a systématiquement rendu compte en français pour des lecteurs étrangers du développement de la culture et surtout de l'historiographie roumaine. De 1881 à 1908 il a publié de nombreux bulletins historiques où il a exposé les orientations et les résultats de nos historiens. Il est notamment connu pour le livre Les Principes fondamentaux de l'histoire (1899). Les polémiques suscitées par cet ouvrage ont entraîné des reformulations et des clarifications qui allaient mener à la parution d'une nouvelle édition: Théorie de l'histoire (Paris, 1908). A.D. Xenopol, disparu il y a cent ans, a été nommé par T.T. Burada un «géant de la pensée roumaine», qui a inscrit «une belle page dans l'histoire du monde».

Mots-clés:

A.D. Xenopol, historien roumain, histoire, philosophie, théorie de l'histoire.